

Nederlands
Jeugdinstituut

Interventie

Kriebels in je buik

**Lespakket over weerbaarheid, relaties en
seksualiteit**

Erkenning

Erkend door deelcommissie: Jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering (voor jeugd)

Datum: 14 september 2017

Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: (augustus 2017).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Kriebels in je buik'.

Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud	3
Samenvatting	4
<i>Korte samenvatting van de interventie</i>	4
Doelgroep	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	5
Onderbouwing	5
Onderzoek	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
Beschrijving interventie	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel	7
1.3 Aanpak	7
2. Uitvoering	11
3. Onderbouwing	14
4. Onderzoek	21
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	21
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	22
5. Samenvatting Werkzame elementen	23
6. Aangehaalde literatuur	24
7. Praktijkvoorbeeld	28

Samenvatting

Korte samenvatting van de interventie

Kriebels in je buik is een samenhangend lespakket over het jongens- en meisjeslichaam, gender, relaties, seksualiteit, wensen, grenzen, veranderingen tijdens de puberteit, media en seksuele weerbaarheid voor kinderen op de basisschool. Het online lespakket beoogt bij te dragen aan een veilige en gezonde seksuele ontwikkeling van jonge kinderen. In de keuze van de thema's en werkvormen wordt aangesloten bij de leefwereld, vragen en problemen van jonge kinderen. Het lespakket staat in een online omgeving (kriebelsinjebuik.nl) en wordt in een doorlopende leerlijn van groep 1 t/m 8 aangeboden. Met het lespakket krijgen kinderen betrouwbare informatie, leren relaties en seksualiteit bespreekbaar te maken, tijdig hulp te vragen en respectvol met elkaar om te gaan. Het lespakket wordt gepromoot tijdens de Week van de lentekriebels, een landelijke campagne in samenwerking met GGD-en. Leerkrachten geven in die week in elk leerjaar een les over relationele en seksuele vorming en gebruiken het lespakket Kriebels in je buik.

Doelgroep

Kinderen in de leeftijd van 4 tot 12 jaar in het primair onderwijs

Doel

Hoofddoel:

Het bevorderen van een gezonde en veilige relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen van 4 tot 12 jaar.

Subdoelen:

Het vergroten van kennis, bijdragen aan een positief zelf- en lichaamsbeeld, bevorderen van respectvolle omgang, vergroten seksuele weerbaarheid, preventie van ongezond en seksueel grensoverschrijdend gedrag, bespreekbaar maken van seksualiteit en hulp leren vragen.

Aanpak

Het lespakket Kriebels in je buik, bestaat uit 47 lessen van 45-50 minuten. De lessen worden gegeven door leerkrachten van groep 1 t/m 8, meestal tijdens de Week van de lentekriebels.

Het lespakket sluit zoveel mogelijk aan bij de ontwikkelingsfasen, leefwereld, vragen en problemen van jonge kinderen en is flexibel inzetbaar.

Materiaal

Op www.kriebelsinjebuik.nl staat het volledige lespakket. Per thema en leerjaar staan lessen beschreven met het doel, de instructie en werkvormen met tips voor lesgeven en downloadbare werkbladen en links naar beeldmateriaal. Op de website staat een handleiding voor het gebruik, een introductie met achtergrondinformatie en een planningsschema voor de school. Voor ouders zijn er brochures over seksuele opvoeding.

Onderbouwing

Kinderen ontdekken hun lichaam, ontwikkelen een gender identiteit, gaan relaties aan, zijn nieuwsgierig naar seksualiteit, vertonen seksueel gedrag en hebben veel vragen. Niet alle kinderen krijgen tijdig juiste informatie over relaties en seksualiteit. De informatie is soms te eenzijdig, te beperkt of onjuist of ze missen sociale regels. Hierdoor zijn kinderen minder goed voorbereid op de puberteit, lopen ze seksuele risico's, vertonen seksueel grensoverschrijdend gedrag of ontwikkelen psychosociale problemen. Het lespakket is planmatig ontwikkeld via de methodiek van intervention mapping. In het lespakket worden belangrijke determinanten zoals kennis, attitude, sociale normen, risico perceptie en communicatieve vaardigheden rondom relevante thema's aangepakt. In de lessen worden effectieve methoden ingezet zoals een: veilige leeromgeving, tailoring, active learning, herhaling, perspectiefwisseling, corrigeren van onjuiste kennis, het versterken van een positieve sociale norm en het oefenen van communicatieve vaardigheden. Hiermee worden problemen zoals een negatief zelf- en lichaamsbeeld, homonegatief gedrag en seksuele grensoverschrijding voorkomen en worden een respectvolle omgang en gezond en veilig seksueel gedrag van jonge kinderen bevorderd. De thema's en werkvormen sluiten aan bij de leefwereld van jonge kinderen en worden in een doorlopende leerlijn aangeboden.

Onderzoek

- Effectstudie lespakket Relaties & Seksualiteit in bovenbouw basisonderwijs (Baghus, 2011): kinderen hebben significant meer kennis over puberteit, relaties en seksualiteit, de houding t.a.v. homoseksualiteit bij Nederlandse kinderen is positiever en kinderen zijn assertiever dan kinderen uit de controle groep.
- Procesevaluaties van het lespakket (en het vernieuwde lespakket Kriebels in je buik): leerlingen en leerkrachten waarderen het lespakket vanwege de relevantie van thema's, de lessen in een doorlopende leerlijn, het flexibel gebruik en de goede aansluiting bij de leefwereld van kinderen.
- Een ander onderzoek (Coehoorn, 2017) laat zien dat het lespakket Kriebels in je buik ook relevant, bruikbaar en waardevol is voor kinderen in achterstandswijken.

1. Uitgebreide beschrijving

Beschrijving interventie

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De lesmethode Kriebels in je buik is bedoeld voor kinderen in de leeftijd van 4 tot 12 jaar van het basisonderwijs (openbaar en bijzonder onderwijs) in Nederland.

Intermediaire doelgroep

De belangrijkste intermediaire doelgroep zijn de leerkrachten in het basisonderwijs. Zij geven les over relationele en seksuele vorming en maken hierbij gebruik van het lespakket Kriebels in je buik.

Een andere intermediaire (meer indirecte) groep zijn de ouders. Scholen informeren ouders vooraf over het lesaanbod en laten zien wat het belang en de relevantie van het onderwerp is. Scholen en GGD-en geven ouders relevante informatie en tips voor de seksuele opvoeding thuis.

Selectie van doelgroepen

In principe is het lespakket geschikt voor alle kinderen in de leeftijd van 4 tot 12 jaar in het basisonderwijs. Wel kunnen leerkrachten op basis van bepaalde interesses, observaties of vragen van leerlingen zelf, een selectie maken van thema's en lessen uit het lesaanbod. Ze kunnen zelfbesluiten bepaalde lessen eerder of later te behandelen of minder of meer aandacht te geven.

Het lespakket houdt rekening met de culturele en religieuze diversiteit van leerlingen. In multiculturele klassen kan men verdiepende lessen aanreiken, bijvoorbeeld rondom jongens- en meisjesbesnijdenis. Leerkrachten krijgen didactische en methodische tips hoe met culturele en religieuze diversiteit om te gaan en hoe zij gevoelige thema's (homoseksualiteit of voortplanting) op een veilige en respectvolle manier bespreekbaar kunnen maken.

Wel is het denkbaar dat het lespakket niet aansluit bij de signatuur van de school, bijvoorbeeld in het geval van streng christelijke of islamitische scholen. Voor hen is het lespakket mogelijk te expliciet en te progressief. Het komt (zeer sporadisch) voor dat ouders deelname van hun kind aan een les weigeren.

Het lespakket is ook geschikt voor kinderen met negatieve seksuele ervaringen. Recht op zelfbeschikking, seksuele weerbaarheid en hulp leren vragen zijn belangrijke onderwerpen in het lespakket. Leerkrachten krijgen tips en handvatten hoe te handelen in geval van vermoedens of signalen van seksueel misbruik bij kinderen en/of seksueel grensoverschrijdend gedrag in de klas.

Het lespakket is minder geschikt voor kinderen met een ernstige leer- of gedragsproblematiek en/of een lichamelijke of verstandelijke beperking.

Betrokkenheid doelgroep

Bij de doorontwikkeling van het lespakket zijn leerkrachten uit het primair onderwijs in verschillende fasen betrokken geweest. Bij de vernieuwing van het lespakket Relaties & Seksualiteit in 2011 en omzetting naar het online lespakket Kriebels in je buik in 2016, zijn ervaringen, behoeften en wensen onder 50 leerkrachten (werkzaam in verschillende leerjaren) opnieuw geïnventariseerd. In aparte meetings zijn de belangrijkste doelen en thema's geprioriteerd en hebben leerkrachten lessuggesties en aansprekende werkvormen aangedragen. Het vernieuwde lespakket Kriebels in je buik is in 2016 onder 20 leerkrachten uitgetest op inhoud, gebruikersgemak, relevantie en aantrekkelijkheid. In het voorjaar 2017 is de gebruikswaarde van Kriebels in je buik onder 180 leerlingen, 10 leerkrachten in 10 klassen in achterstandswijken onderzocht. Er zijn observaties uitgevoerd van lessen in de klas, 180 leerlingen hebben vragenlijsten ingevuld en met 50 leerlingen zijn focusgesprekken gevoerd.

1.2 Doel

Hoofddoel

Bevorderen van een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling van kinderen van 4 tot 12 jaar in het basisonderwijs. Kinderen krijgen relevante informatie en tools om het lichaam, gender identiteit, voortplanting, relaties en seksualiteit beter te begrijpen, taal te geven en hier verantwoord mee om te gaan. Gezond en veilig wil zeggen dat seksueel grensoverschrijdend gedrag, seksueel ongewenst of ongepast gedrag en homonegatief gedrag wordt voorkomen, kinderen in vrijheid hun gender en sekse identiteit kunnen ontwikkelen, respectvol met elkaar leren omgaan en beter zijn voorbereid op (latere) seksuele contacten.

Subdoelen

Subdoelen (eind basisschool):

1. Kinderen hebben meer betrouwbare kennis over het lichaam, veranderingen tijdens de puberteit, relaties, voortplanting, seksuele risico's en seksualiteit.
2. Kinderen hebben een positief zelfbeeld/lichaamsbeeld en kunnen kritisch kijken naar schoonheidsidealen- en geseksualiseerde beelden in de media.
3. Kinderen (j/m) gaan respectvol met elkaar om, keuren gender normatief gedrag af en staan positief tegenover gelijkwaardige relaties tussen jongens/meisjes.
4. Kinderen weten dat er diversiteit is in leefvormen en relaties, staan positief tegenover lhbt-relaties en keuren homonegatief gedrag af.
5. Kinderen weten wat wel of niet seksueel toelaatbaar gedrag is (online en offline), keuren seksueel grensoverschrijdend gedrag af en weten hoe ze hun grenzen en wensen kunnen uiten.
6. Kinderen weten hoe de eerste seksuele contacten verlopen, wat seksuele risico's zijn en hoe ze zich hiertegen kunnen beschermen.

Kinderen praten makkelijker over lichaam, voortplanting, relaties en seksualiteit, durven vragen te stellen en weten hoe ze hulp kunnen vragen bij problemen.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Het lespakket Kriebels in je buik is opgebouwd aan de hand van vier inhoudelijke thema's:

1. lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld (vrouwelijk en mannelijk lichaam, veranderingen tijdens de puberteit, bloot zijn, geslachtskenmerken, media beelden) (totaal 18 lessen).

2. voortplanting en gezinsvorming (zwangerschap en bevalling, preventie soa en zwangerschap) (totaal 7 lessen).
3. sociaal emotionele ontwikkeling (relatievorming, gendergelijkheid en seksuele diversiteit)(totaal 11 lessen).
4. seksuele weerbaarheid (wensen en grenzen, lastige situaties, hulp vragen)(totaal 11 lessen).

Het lespakket bestaat uit 47 basislessen van 50 minuten met enkele aanvullende lessen en sluit aan bij de standaard sexuality education (WHO & BZgA & WHO, 2010) en het Leerplankader Relaties en Seksualiteit van SLO (2015). De lessen worden gefaseerd uitgevoerd in de groepen 1 t/m 8 in een doorlopende leerlijn. In elk leerjaar komen lessen uit alle vier de thema's in een bepaalde volgorde aan bod (zie schema lessenoverzicht in bijlage).

- Onderbouw:

Er wordt gestart met lessen over het jongens- en meisjes lichaam, bloot zijn, verschillen tussen jongens en meisjes waarbij ook genderrolgedrag en genderstereotypering aan bod komen. Er wordt in lessen ingegaan op verschillen tussen fijne en minder prettige aanrakingen, het recht op zelfbeschikking, de mogelijkheid om nee te zeggen en grenzen aan te geven.

- Middenbouw

De lessen bouwen voort op de onderbouw en krijgen meer verdieping. Kinderen krijgen les over zwangerschap, voortplanting en bevalling. Kinderen leren dat er diverse type relaties en leefvormen zijn en lersociale regels over wat wel of niet gepast seksueel gedrag is. Kinderen leren dat seksueel grensoverschrijdend gedrag niet toelaatbaar is, hoe je wensen en grenzen kunt herkennen en hoe je hulp kunt vragen.

- Bovenbouw

Hier krijgt verliefdheid, relatievorming, en seksuele diversiteit meer aandacht alsook de veranderingen in de puberteit, omgang met sociale drukonline media en vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Kinderen leren wensen en grenzen te uiten en te respecteren. Kinderen worden meer voorbereid op eerste seksuele contacten en bescherming tegen zwangerschap en soa.

Inhoud van de interventie

Werving

Tijdens een landelijke campagne Week van de lentekriebels (voorjaar) informeren GGD- en basisscholen over het belang van seksuele vorming en stimuleren hen gebruik te maken van het lespakket Kriebels in je buik (voorheen Relaties & Seksualiteit). Tijdens deelname van een school aan deze projectweek geven alle leerkrachten van groep 1 t/m 8 elke dag een les uit het lespakket Kriebels in je buik. Jaarlijks wordt een actueel thema uitgelicht, bijvoorbeeld seksuele weerbaarheid of seksuele diversiteit, om scholen te motiveren mee te doen.

Ondersteuning vanuit GGD

GGD-en bieden vooraf ondersteuning aan scholen voordat deze starten met de lessen. Ze maken scholen wegwijs in het lesmateriaal, adviseren bij beleid, organiseren ouderavonden en verzorgen scholing voor leerkrachten vanuit een Gezonde School aanpak. In de scholing krijgen leerkrachten o.a. informatie over de relevantie van de lessen, hun rol als leerkracht, de lesopbouw en begeleiding van de lessen, de betrokkenheid van ouders en het omgaan met lastige situaties of vragen van leerlingen.

Scholen informeren ouders over relevantie van het onderwerp en het onderwijsaanbod en organiseren met de GGD een ouderavond met tips voor de seksuele opvoeding thuis. Scholen maken gebruik van een draaiboek voor de organisatie van een ouderavond (Kriebels op school) en geven ouders brochures met tips over de seksuele opvoeding van hun kinderen ("Puber in huis").

Vorbereiding lesgeven

Een school krijgt via een account toegang tot het online lespakket Kriebels in je buik. De leerkrachten selecteren de relevante lessen en werkbladen voor hun eigen groep en kunnen deze voor zichzelf desgewenst uitprinten. Bij het lespakket zit een online instructie voor gebruik met achtergrondinformatie.

Uitvoering

Leerkrachten starten meestal met de lessen in het voorjaar (rond de Week van de lentekriebels) en dragen in de klas zorg voor een veilige leeromgeving. De lessen kennen een bepaalde opbouw en duren in de regel 50 minuten. Per leerjaar staan de lessen in een bepaalde volgorde zodat leerlingen geleidelijk vertrouwd raken met de onderwerpen. Er wordt in groep 6 bijvoorbeeld gestart met lessen over lichamelijke ontwikkeling en verliefdheid. De wat meer beladen thema's zoals seksualiteit, seksuele grensoverschrijding en weerbaarheid komen daarna aan bod.

De lessen vinden meestal plaats in een projectweek of gedurende een periode wekelijks. Ook buiten deze periode kunnen leerkrachten les geven over een onderwerp, bijvoorbeeld op basis van actualiteit of een gebeurtenis op school.

Elke les start met een thema, het doel en een instructie met activerende werkvormen en audiovisueel materiaal (via Smart Bord) en tips voor leerkrachten. Elke les is stap voor stap uitgeschreven. Aan het eind van de les wordt nog eens stil gestaan bij het geleerde en bepaalde kernboodschappen worden nog eens herhaald.

Een voorbeeld van een les in de onderbouw over verschillen tussen jongens en meisjes, bijlage A – les jongens en meisjes, groep 2):

In de onderbouw kunnen kinderen aan de hand van een jongens- en een meisjeslichaam op het digibord, verschillende lichaamsdelen benoemen, woorden verkennen en verschillen en overeenkomsten opmerken. Kinderen ontwikkelen met elkaar een gemeenschappelijke taal en leren ook geslachtskenmerken bij de naam te noemen.

Om kinderen meer bewust te maken van genderrolgedrag en stereotypering, wordt in de les gestart met een groepsgesprek over jongetjes en meisjes en welke kleding bij hen past.. Ze worden uitgenodigd aan de hand van verschillende kledingstukken (een lange broek, een korte broek, een jurk, een rokje etc.) of speelgoed een keuze te maken en deze op het digibord bij een jongen of een meisje te plaatsen. Daarna volgt een gesprek over keuzen en hoe vrij jongens en meisjes hierin zijn.

Een voorbeeld van een les in de middenbouw rondom seksuele weerbaarheid (Bijlage B- Les wat voor gevoel krijg je als, groep 5):

Er worden op het digibord uiteenlopende situaties verbeeld van kinderen met wel of niet grensoverschrijdend gedrag. Kinderen bepalen met elkaar wat wel of niet toelaatbaar is en wat je in zo'n situatie kunt doen. In de les leren kinderen dat er leuke en niet leuke geheimen zijn en weten ze wanneer ze hulp kunnen vragen.

In een daaropvolgende les oefenen kinderen in rollenspellen met verschillende manieren van nee zeggen en grenzen aangeven. Kinderen bedenken met elkaar verschillende oplossingen. De leerkracht benadrukt dat ieder kind eigen grenzen heeft en het recht heeft om nee te zeggen of contact te weigeren, ook als dit iemand is die van je houdt of jou lief vindt.

Een voorbeeld van een les in de bovenbouw rondom social media (Bijlage C- les internet en social media):

In deze les leren leerlingen hoe ze verantwoord omgaan met internet en seksualiteit. Ze bekijken met de klas een filmpje over online grensoverschrijdend gedrag. Kinderen wisselen ervaringen uit en bespreken aan de hand van concrete situaties, wat wel of niet verantwoord gedrag is en hoe je onveilige of grensoverschrijdende online situaties kunt herkennen en voorkomen.

In de onderbouw worden de lessen ondersteund met visueel en concreet materiaal waarbij het accent ligt op ervaringsgericht en zintuiglijk leren. In de middenbouw wordt de taalontwikkeling rondom relaties en seksualiteit verder gestimuleerd en krijgen leerlingen verwerkingsopdrachten, met kijk- en doe opdrachten om zich de stof eigen te maken.

In de bovenbouw is naast kennisoverdracht en bewustwording meer aandacht voor attitudevorming en de invloed van de sociale norm. Kinderen leren een eigen standpunt in te nemen, worden zich meer bewust van onderlinge verschillen en gaan meer met elkaar in discussie. Hiertoe worden stellingen aangereikt. Vaardigheden in communicatie en onderhandelen worden verder uitgebouwd.

Evaluatie

Aan het eind van het schooljaar of na de Week van de lentekriebels evalueren scholen het project en het gebruik van de lessen in een team of bouw. Op basis van deze bevindingen maakt een school afspraken over het lesaanbod voor het daaropvolgende jaar.

Vignet gezonde school, thema relaties en seksualiteit

Scholen die structureel aandacht besteden aan seksuele vorming en gebruik maken van het lespakket Kriebels in je buik, een visie en beleid hebben op het thema en dit geborgd hebben in het schoolcurriculum, ouders bij het thema betrekken en alert zijn op signalen van ongezond of ongewenst seksueel gedrag, kunnen een thema certificaat relaties en seksualiteit aanvragen, binnen de gezonde school aanpak.

Uitvoering

Materialen

- Voor de werving zijn er flyers, promotiematerialen en filmpjes.
- Het lespakket is voor scholen toegankelijk via licenties en inlog op de website www.Kriebelsinjebuik.nl
- Op Kriebelsinjebuik.nl staan alle lessen per leerjaar en thema geordend. Scholen kunnen zelf lessen selecteren en met een team een doorlopende leerlijn van lessen samenstellen. Alle lessen zijn beschreven met duidelijke doelen en instructies inhoudelijke en didactische tips en een verwijzing naar ondersteunende materialen.
- Voor de leerkrachten is er een handleiding voor gebruik in de klas. In een algemene introductie staat het belang en de relevantie van de lessen, de seksuele ontwikkelingsfasen, omgang met diversiteit en een beschrijving van randvoorwaarden bij de uitvoering.
- Er is een managementtool waarmee scholen leerkrachten toegang geven tot het lespakket en waarmee het gebruik van het lespakket op school gemonitord kan worden. Op deze manier kan de school de voortgang van de lessen per groep of leerkracht per leerjaar volgen.
- Er zijn vragenlijsten voor docenten/school om de lessen te evalueren met de leerlingen en het team.
- Voor ouders zijn er brochures (Puber in huis), nieuwsbrieven en tips voor de seksuele opvoeding op seksuelevorming.nl

Locatie en type organisatie

De interventie Kriebels in je buik kan uitgevoerd worden in alle klassen/groepen van het primair onderwijs. De lesinhoud is zoveel mogelijk afgestemd op de ontwikkelingsfase van kinderen

Opleiding en competenties van de uitvoerders

De uitvoerders zijn leerkrachten werkzaam in de onderbouw, middenbouw en bovenbouw van het basisonderwijs. Zij kunnen vooraf een dagdeel scholing van de GGD krijgen. Er is een uitgebreide handleiding en instructie voor het lesgeven. De meeste leerkrachten kunnen in de regel goed uit de voeten met het lespakket Kriebels in je buik.

Gewenste competenties (in scholing en in de handleiding):

1. Brede kennis over de seksuele ontwikkelingsfasen van leerlingen van 4 tot 12 jaar.
2. Kennis over de opbouw van het lespakket en de beoogde doelen en werkvormen in verschillende leerjaren/doorlopende leerlijn.
3. Weten welke vragen kinderen kunnen hebben over het onderwerp en hoe deze te beantwoorden op een leeftijd adequate wijze.
4. Weten hoe je kunt aansluiten bij de culturele, religieuze en gender diversiteit in de klas.
5. Weten wat wel of niet toelaatbaar en/of acceptabel seksueel gedrag is bij kinderen en hoe hiermee om te gaan (corrigeren, normaliseren, informeren).
6. Ouders kunnen informeren over het belang van het thema en lesaanbod en hen tips kunnen geven over seksuele opvoedingsondersteuning.
7. Weten hoe seksualiteit open en leeftijdsadequaat te bespreken in een veilige en respectvolle omgeving.

Leerkrachten die niet gewend zijn om deze thema's te bespreken in multiculturele groepen, hebben soms extra ondersteuning nodig. Zij maken hiervanzelf een inschatting.

Kwaliteitsbewaking

Het online lespakket Kriebels in je buik, biedt voldoende handvatten voor de uitvoering van de lessen. De lessen zijn concreet en zijn stap voor stap beschreven met duidelijke instructies en tips voor het lesgeven. De GGD-en ondersteunen leerkrachten/scholen desgewenst met scholing en advies. In de scholing is o.a. aandacht voor de seksuele ontwikkelingsfasen van kinderen, de thema's in de lessen, het lesgeven en de omgang met lastige situaties en samenwerking met ouders. Rutgers heeft met GGD-en een standaard training ontwikkeld en biedt jaarlijks begeleide intervisie en masterclasses.

Rutgers evalueert regelmatig het gebruik van het lespakket en de geboden ondersteuning onder scholen, leerkrachten en GGD-en. Ongeveer 60% van de scholen die gebruik maakten van het verouderde lespakket Relaties en Seksualiteit, volgde een vorm van ondersteuning. Ongeveer 90% van deze scholen gaf aan dat de ondersteuning en scholing hen voldoende heeft toegerust om hierover les te geven (Dijk et al, 2011; Vlucht, 2013; Goenee, 2015). Op basis van de procesevaluaties en nieuwe inzichten uit onderzoek, is het lespakket in 2011 en 2016 inhoudelijk en methodisch op onderdelen verbeterd.

Uit een gebruikersonderzoek (Coehoorn & de Vries, 2017) met observaties, logboeken en vragenlijsten onder 10 klassen die het online lespakket Kriebels in je buik gebruikten in de bovenbouw, blijkt de programma integriteit van de gegeven lessen hoog. In de komende jaren wordt het gebruik op school en in de klas blijvend gemonitord.

Randvoorwaarden

De belangrijkste organisatorische randvoorwaarden liggen op terrein van: Draagvlak in en om de school, betrokken, ervaren en deskundige leerkrachten en ruimte en tijd in het lesrooster. Als leerkrachten positieve ervaringen hebben met het geven van de lessen (bijvoorbeeld na de Week van de lentekriebels) werkt dit bevorderlijk voor een duurzame inbedding en breder gebruik van het lespakket in de school. Ook een scholing vanuit de GGD draagt bij aan meer betrokkenheid, deskundigheid en kwaliteit van de uitvoering. Als ouders goed geïnformeerd zijn en het belang van de lessen inzien, draagt dit eveneens bij aan meer draagvlak in de school.

Contextuele randvoorwaarden:

Er zijn geen duidelijke eindtermen of curricula waar een school aan moet voldoen. In 2012 zijn de kerndoelen voor het onderwijs aangepast en zijn seksualiteit en seksuele diversiteit expliciet toegevoegd. Hiermee is seksuele voorlichting verplicht geworden voor het basisonderwijs. Dit bevorderde de adoptie en implementatie van het lespakket Relaties & Seksualiteit en later Kriebels in je buik. Sinds 2015 moeten scholen zelf zorgdragen voor een sociaal veilige school. Preventie van en signalering van seksuele grensoverschrijding, seksuele intimidatie en homonegatief gedrag is hier nauw aan gekoppeld. De inspectie toetst of scholen hier ook aandacht voor hebben.

Implementatie

Er wordt gebruik gemaakt van planmatige implementatie strategieën (Fleuren, et al, 2002) en er is onderzoek gedaan naar de bevorderende en belemmerende factoren van adoptie en implementatie van het oude lespakket Relaties & Seksualiteit (Cense et al, 2012). Met de uitkomsten is het adoptie- en implementatieplan aangescherpt.

Voor de adoptie van het lespakket Kriebels in je buik wordt extra aandacht besteed aan de relevantie, het gebruikersgemak en de opbrengst voor de leerlingen en de school. Voor GGD-en is een toolkit met flyers en brochures beschikbaar om het lespakket te promoten en de implementatie te bevorderen. Via pr-filmpjes met ouders, leerkrachten en leerlingen, en websites zoals seksuelelevorming.nl, nieuwsbrieven van de Gezonde School, onderwijsvakbladen zoals Prima Onderwijs en Didactiek worden positieve kenmerken van de interventie en ervaringen met het gebruik, gecommuniceerd en gepromoot. Voorlopers in het primair onderwijs worden als ambassadeur ingezet en delen hun positieve ervaringen met andere scholen in de regio.

Leerkrachten worden geschoold door GGD-en in gebruik van het lespakket. Scholen hebben online toegang tot een gebruikershandleiding en het lesprogramma Kriebelsinjeuik.nl. Het gebruik van het online lespakket wordt gemonitord via licenties/accounts van scholen en via gebruikersonderzoek. Duurzaam gebruik is af te lezen aan het aantal verlengde licenties van het lespakket en het aantal toegekende vignetten thema certificaat Relaties en seksualiteit gezonde school. De adoptie- en implementatie strategie wordt op basis van evaluaties en gebruikers gegevens regelmatig aangescherpt.

Kosten

Personele uren voor gebruik van lespakket Kriebels in je buik:

- Voorbereiding, kennismaking met lespakket en scholing/training leerkrachten: 4-6 uur voorbereidingstijd per leerkracht.
- Uitvoering van de lessen: gemiddeld 4 a 5 lessen van 50 minuten per leerjaar met 2,5 uur voorbereiding per leerkracht.
- Evaluatie van de lessen (aan het eind van het jaar in hele team of bouw): 1 uur per leerkracht.
- De GGD ondersteunt de school met een dagdeel scholing/training en een ouderbijeenkomst.

Materiele kosten bij scholing en ondersteuning:

De kosten voor een scholing vanuit de GGD of de begeleiding van een ouderavond zijn in de regel gratis. Soms voeren GGD-en hierin een apart beleid.

De GGD-en volgen gratis een masterclass bij Rutgers en krijgen gratis materialen voor promotie en ondersteuning van scholen.

Kosten van lespakket en materialen

- De eenmalige aanschafkosten voor toegang tot het lespakket Kriebelsinjeuik.nl (voor scholen met 1 t/m 10 groepen) bedragen € 99,- en € 25,- licentiekosten voor de daaropvolgende leerjaren.
- De kosten voor scholen met meer dan 10 groepen bedragen € 199,- en € 50,- licentiekosten voor de daaropvolgende leerjaren.

Scholen die het oude lespakket Relaties & Seksualiteit al in hun bezit hebben, krijgen een korting van 50%. Scholen die meedoen aan de Week van de lentekriebels, kunnen een korting krijgen van 15%.

Onderbouwing

Probleem

Gebrekkige opvoeding en beperkte kennis

Kinderen van 6-9 jaar vertonen de meest seksueel getinte gedragingen (geslachtsdelen laten zien aan anderen of er tegenaan wrijven), 56% van de kinderen van 6-12 jaar stelt vragen over seksualiteit, 61% is nieuwsgierig naar bloot (Roos & De Graaf, 2014) en zoekt informatie op internet (Nikken, 2010). Niet alle leerlingen krijgen tijdige, volledige of betrouwbare informatie over relaties en seksualiteit van hun ouders en/of de school. (De Graaf, et al 2012, Inspectie van Onderwijs, 2016). 50% van de 9- tot 12-jarigen praat niet met hun ouders en 30% heeft met niemand gepraat over veranderingen tijdens de puberteit of over seksuele grenzen (De Graaf, 2016,). Kinderen weten hierdoor niet wat wel of niet toelaatbaar is, zijn niet voorbereid op de puberteit of relatievorming, overzien gevolgen niet van hun gedrag of zijn nog niet weerbaar. Ze kunnen over grenzen van een ander gaan, de ander pijn doen of zichzelf of een ander schade berokkenen of zelf slachtoffer worden van seksueel misbruik.

Homonegatief gedrag, sekse discriminatie en stereotype genderrolgedrag

Homonegativiteit is hoog onder jongeren, met name onder 12-13 jarigen. 51% van de jongens en 25% van de meisjes keurt het af als jongens met elkaar zoenen op straat. Homoseksuele jongens hebben meer ervaring met geweld en discriminatie (De Graaf et al, 2012, Roos et al, 2014; Graaf et al., 2017). Pesten en homonegatief gedrag hebben een grote psychosociale impact, denk aan sociaal isolement, schuld en schaamte, of zelfdestructief gedrag (Baams & Bos, 2014).

Onveilige seks

Met name de "jonge starters", die voor het eerst seksueel contact hebben op 12-14 jarige leeftijd, lopen extra gezondheidsrisico's. Zij beschermen zich relatief slecht tegen een zwangerschap of soa of zijn minder weerbaar. Wanneer de eerste geslachtsgemeenschap op 13-jarige leeftijd of eerder plaatsvindt, gebruikt 37% van de jongens en 27% van de meisjes geen condooms of anticonceptie (De Graaf et al., 2012; De Graaf et al, 2017).

Seksuele grensoverschrijding

8% van de docenten op de basisschool ziet wel eens seksueel grensoverschrijdend gedrag van kinderen op

school (Sijbers, Fettelaar, De Wit, & Mooij, 2014). 16% van de meisjes en 3% van de jongens (12-25

jarigen) is ooit gedwongen tot seksuele handelingen. Uit ander onderzoek onder seksueel actieve jongeren

blijkt dat 84% van de meisjes en 66% van de jongens sinds hun 14^e wel eens te maken hebben gehad met

seksueel grensoverschrijdend gedrag in brede zin (Kuyper et al., 2010). 4% van de 12-jarigen heeft ervaring

met zoenen tegen de wil en 6,4% heeft ervaring met ongewenste seksuele aanrakingen (borsten, billen,

geslachtsdelen aanraken) (Graaf et al, 2017).

Oorzaken

De onveilige of ongezonde seksuele ontwikkeling wordt veroorzaakt door een complex aan persoonlijke, cognitieve en psychosociale factoren in de opvoeding, peers en media (Kirby, 2007; Doreleijers et al, 2010; Graaf et al, 2010, Martin & Luke 2010; Graaf et al., 2012, Cense & Dalmijn, 2016).

1. Gebrekkige opvoeding en of onjuiste en of gebrekkige kennis
Ouders zijn de primaire opvoeders van kinderen. Een minderheid van de ouders spreekt met kinderen van 8-12 jaar over seksueel gedrag en voorbehoedsmiddelen (Graaf, 2013). 1: 5 ouders bespreekt prettige en niet prettige aanrakingen met kinderen, geen enkel onderwerp over seksualiteit komt herhaaldelijk aan bod (Dorsselaer et al, 2009). Ouders ervaren barrières in de seksuele opvoeding aan jonge kinderen (Stone et al, 2013). Als kinderen geen of onjuiste kennis krijgen, lopen kinderen meer seksuele risico's.

23% van de 9-jarigen, een derde van de 10-jarigen en 43% van de 11- en 12-jarigen zien wel eens pornografische beelden, de meerderheid thuis en meer dan een derde bij een vriendin of vriendje (Graaf, 2017). De confrontatie met deze beelden kan verwarrend zijn en bijdragen aan een onjuiste en stereotype beeldvorming over seksualiteit en man-vrouw verhoudingen. Bij kinderen die dit aantrekkelijk, leerzaam en realistisch vinden, en geen referentiekaders hebben gekregen, kan dit leiden tot kopieer gedrag (De Graaf et al, 2008; Kerstens & Graaf, 2012).

2. Negatief zelfbeeld en eenzijdige beeldvorming
7,8% van de jongens en 13% van de meisjes op de basisschool heeft een negatief lichaamsbeeld (Bun, et al 2010). Kinderen met een negatief zelf- of lichaamsbeeld zijn minder weerbaar in de relationele omgang en lopen meer risico op seksuele grensoverschrijding. Sterke gevoeligheid voor ideaalbeelden, sterke sociale normen, pestgedrag en eenzijdige blootstelling aan geseksualiseerde beelden beïnvloeden het zelf- of lichaamsbeeld. Het zien van seksueel getinte mediabeelden (vooral porno en seksueel getinte videoclips) heeft invloed op het seksueel gedrag en de opvattingen rondom seksualiteit met name als beelden realistisch, aantrekkelijk of relevant worden gevonden (De Graaf et al. 2008; De Graaf et al. 2009a, Nikken, 2013).

3. Lage acceptatie seksuele diversiteit en sekse discriminatie, sterke sociale normen
In bepaalde groepen, culturen en milieus zijn strikte en conservatieve gendernormen en -rolopvattingen. Homoseksualiteit wordt niet altijd geaccepteerd of getolereerd. Stereotype genderrolopvattingen en strakke gendernormen in groepen belemmeren genderdiversiteit, (Baams & Bos, 2014) en kunnen bijdragen aan seksuele grensoverschrijding en homonegatief gedrag (Tolman et al, 2003, Graaf et al, 2014).

4. Lage risico inschatting en beperkte communicatieve vaardigheden
Seksuele grensoverschrijding (online en offline), soa en zwangerschap kunnen voortkomen uit een lage risico inschatting. Kinderen zijn zich nog niet bewust van de risico's of overzien de gevolgen nog niet van hun eigen seksueel gedrag (Graaf et al, 2014). Het inschatting van de eigen effectiviteit en vaardigheden om effectief te communiceren over wensen en grenzen in relaties en onderhandelen is een belangrijke voorspeller van gezond en veilig seksueel gedrag. (Ryan et al., 2007, Graaf et al, 2010).

Risicofactoren in de omgeving:

Ervaringen in de jeugd, zoals sociale deprivatie, een negatief opvoedingsklimaat, seksueel misbruik of mishandeling, beperkte seksuele vorming en opvoeding, maar ook de mate van sociale integratie in een samenleving (Cense & Dalmijn, 2016).

Beschermende factoren in de omgeving:

Een warm en betrokken opvoedingsklimaat werkt beschermend. Een autoritatieve opvoedingsstijl wat gekenmerkt wordt door een positief, stimulerend, warm, affectief, respectvol en emotioneel opvoedingsklimaat, blijkt positieve effecten te hebben op de seksuele ontwikkeling van kinderen (Klai, 2005, De Graaf et al, 2012).

Aan te pakken factoren

De interventie Kriebels in je buik pakt vooral de factoren aan die op individueel psycho sociaal en cognitief niveau zijn te beïnvloeden. De omgevingsfactoren, zoals opvoeding thuis, eerdere negatieve ervaringen, media en peers worden zeer beperkt aangepakt. Via de school krijgen de ouders wel informatie en tips voor de seksuele opvoeding.

De interventie beïnvloedt de persoonlijke factoren die beschermend of bevorderlijk werken voor een veilige en gezonde seksuele ontwikkeling van jonge kinderen vooral op het niveau van

- Het verbeteren van kennis (volledige en betrouwbare kennis, ontcrachten van mythes en mispercepties).
- Het versterken van een positief zelf- en lichaamsbeeld (complimenten, bekrachtiging, kritisch leren kijken).
- Het versterken van positieve attitudes rondom een respectvolle omgang en het versterken van de positieve sociale norm rond acceptatie van seksuele diversiteit en gendergelijkwaardigheid (meningsvorming, reflectie).
- Het vergroten van risicoperceptie (gevolgen en impact laten zien van gedrag online en offline).
- Het versterken van communicatieve vaardigheden en weerbaarheid (oefenen nee zeggen, grenzen uiten, leren praten over seksualiteit en hulp vragen).

Daadwerkelijke preventie van seksueel ongezond gedrag, zoals soa en zwangerschap, is in deze leeftijdperiode nog niet mogelijk omdat kinderen nog niet seksueel actief zijn. Kinderen worden wel voorbereid op eerste seksuele contacten.

Verantwoording

Bij de ontwikkeling van Kriebels in je buik, is gebruik gemaakt van planmatige interventie ontwikkeling (Bartholomew, 2006; Brug, 2010). De belangrijkste determinanten voor een gezonde en veilige seksuele ontwikkeling van jonge kinderen, zijn per subdoel op niveau van kennis, attitude, sociale norm en vaardigheden in kaart gebracht en gekoppeld aan werkbare methoden/strategieën.

De koppeling tussen de problemen/ subdoelen, te beïnvloeden factoren/determinanten en gebruikte methoden op niveau van kennis (k), attitude (a), sociale norm (sn), risicoperceptie (rp) en/of vaardigheden (v) worden hieronder schematisch weergegeven.

Doelen- en methoden matrix Kriebels in je buik		
probleem/subdoel	factoren k/a/sn/rp/v	methoden
1. Vergroten kennis en ontkrachten mythes en mispercepties rondom seksualiteit		
	betrouwbare kennis over lichaam, geslachtskenmerken, voortplanting, relaties en seksualiteit (k)	informatie overdracht, tailoring
	mythen en mispercepties ontkrachten	vergelijken, corrigeren
2. Versterken positief lichaamsbeeld en kritisch leren omgaan met schoonheidsidealen en geseksualiseerde beelden in media		
	verschillen j/m en lichaamskenmerken (k)	informatie overdracht, tailoring
	veranderingen j/m puberteit (k)	informatie overdracht, vergelijking
	bewustwording en acceptatie diversiteit (a/sn)	confrontatie, vergelijking en zelf evaluatie
	ideale mediabeelden en realiteit (a/sn)	vergelijking, reflectie
	kritisch naar media (a)	kritische reflectie, discussie
	benoemen positieve eigenschappen (a/sn)	positieve feedback, bekrachtiging
3. Respectvolle omgang jongens en meisjes, gelijkwaardigheid in relaties		
	m/v rolgedragingen en verwachtingen (k)	informatie overdracht, tailoring
	in-en uitsluiting (a/sn/rp)	confronteren, empathie, inleven in ander
	stereotypering en ruimte voor diversiteit (k/a/sn)	informatie, reflectie, shifting, positieve sociale norm
	gelijkwaardige en liefdevolle omgang (k,sn)	modellering, shifting, sociale norm bekrachtigen
	verliefdheid, vriendschappen en relatievorming (k/v)	informatie overdracht, oefenen, persuade communication

4. Preventie homonegativiteit & heteronormativiteit , en bevorderen acceptatie seksuele diversiteit		
	gendernormen en diverse leefstijlen (k)	informatie overdracht, tailoring
	verliefdheid, vriendschappen en relatievorming (k,a)	informatie, discussie, reflectie
	diversiteit samenlevingsvormen (k/a)	reflectie, empathie, sociale norm
	impact homonegatief gedrag en respectvolle omgang (k/sn/i/v)	kennis, shifting, inleefverhalen, empathie, regels en afspraken, versterken sociale norm, anticiperen en guided practise
	verliefdheid, vriendschappen en relatievorming (k/v)	Informatieoverdracht, oefenen, guided practise
5. Preventie seksuele grensoverschrijding (offline en online) en bevordering respectvolle omgang		
	prettige en niet prettige aanrakingen (k/a)	informatie overdracht,tailoring
	acceptabel en niet acceptabel gedrag (k/sn)	informatieoverdracht, shifting, inleefverhalen, versterken sociale norm
	recht op zelfbeschikking (k/a/i)	kennisoverdracht, meningsvorming/discussie
	wederzijdse instemming (k/a)	kennisoverdracht, reflectie, self evaluation
	risico perceptie en gevolgen van gedrag (k/i/rp)	informatie, shifting, confrontatie, geanticipeerde spijt, reflectie en corrigeren
	wensen en grenzen, communicatie (v)	rollenspelen, feedback, modeling
	geheimen en niet pluis gevoelens (k/a)	informatie, sociale norm,
	hulp vragen en nee zeggen (v)	guided practice, modelling en bekrachtiging
6. Voorbereiding seksuele contacten en preventie seksuele risico's		
	voortplanting, zwangerschap en bevalling, onveilig en veilig seksueel gedrag (k)	informatie overdracht
	risico perceptie (a/rp)	confrontatie,discussie en reflectie

	gevolgen van onveilig gedrag (k/a)	informatie, reflectie en meningsvorming
	bescherming en maatregelen (k,a/)	informatie, sociale norm, anticiperen op situaties.
	positieve attitude risico bescherming (a/i,sn)	vergelijken, meningsvorming, sociale norm
	stapsgewijze carrière en anticiperen (k,a)	informatie, tailoring, reflectie, active learning, sociale norm
	weerbaarheid (v)	modellering, rollenspelen, persuade communication, bekrachtiging
7. Seksualiteit en relaties bespreekbaar maken en tijdig hulp vragen		
	benoemen en taal geven aan lichaamsdelen, relaties en seksualiteit (k/v)	informatie overdracht, bespreekbaar maken, oefenen en bekrachtigen
	praten over relaties en seksualiteit (v)	modellering, active learning, stimulans, social support
	seksuele problemen en gevolgen (k/a)	informatie, tailoring
	gebruik maken van hulpbronnen (k/v)	informatie, active learning, oefenen
	geheimen en niet pluis gevoelens (k/a)	informatie, bewustwording,
	hulp vragen (v)	oefenen, feedback en modeling

De lessen zijn verspreid over meerdere leerjaren met verschillende accenten. (Zie bijlage lessenoverzicht met subdoelen, lessen per leerjaar, factoren en methoden).

Om ervoor te zorgen dat het beoogde doel en de te beïnvloeden factoren effectief worden aangepakt zijn effectieve methoden ingezet die aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van leerlingen. Bijvoorbeeld bij jonge kinderen ligt het accent meer op concrete kennisoverdracht met beeldmateriaal en ervaringsgerichte opdrachten.. Bij verandering van bepaalde waarden en normen met name bij oudere leerlingen, is de focus meer gericht op discussie, confrontatie, meningsvorming en bekrachtiging van de positieve sociale norm.

Er is nauwelijks internationaal onderzoek beschikbaar waaruit blijkt dat seksuele vorming aan jonge kinderen effectief is. Effectstudies beperken zich tot een thema zoals preventie van seksuele grensoverschrijding/misbruik bij kinderen. De meta-analyse van Duane & Carr (2002) toont aan dat multimodale programma's, die training in gedragsvaardigheden combineren met klassikale instructie en groepsdiscussie, bewezen effectief zijn in het weerbaar maken van kinderen tegen seksueel misbruik. Een review naar effectiviteit van schoolprogramma's (Topping & Barron, 2009) laat zien dat modellering, discussie en versterking van vaardigheden bijdragen aan effectiviteit. Werkbare factoren bij preventie van seksueel misbruik liggen op bewustwording van het verschil tussen prettige en onprettige aanrakingen, "leuke" en "niet leuke" geheimen, het belang van "nee" zeggen, hulp vragen, en het oefenen van vaardigheden door middel

van rollenspellen, komen ook aan bod in het lespakket Kriebels in je buik (Davis & Gidycz 2000; Duane & Carr 2002; EU kidsonline, 2014).

Werkbare bestanddelen voor de bevordering van acceptatie van seksuele diversiteit (Felten et al, 2015) liggen op het terrein van het vergroten van empathie voor homoseksuele karakters, inspelen op sociale norm en inleven in negatieve gevolgen van discriminatie. Het thema seksuele diversiteit is in meerdere lessen geïntegreerd. Het thema wordt dichterbij de huid gebracht waarbij vooral aandacht is voor het versterken van positieve denkbeelden en het bevorderen van empathie (bijvoorbeeld ouders of mensen uit de eigen omgeving die homoseksueel of lesbisch zijn, overeenkomsten benoemen met heteromensen).

Kinderen worden actief bij de les betrokken door doe-opdrachten, zintuiglijke opdrachten, discussie, rollenspellen en meningsvorming waardoor ze ervaringsgericht leren (Bandura, 2001). Leerlingen reflecteren op situaties uit hun dagelijks leven en evalueren hun (online) gedrag. Positieve rolmodellen worden ingezet en passend gedrag bekrachtigd. Ze oefenen praktische en communicatieve vaardigheden waarmee interactiecompetenties worden versterkt en gedrag wordt bijgesteld (Vanwesenbeeck, et al, 1999). Ze leren nadenken en anticiperen op toekomstige situaties (online en offline) met simulatie en rollenspellen en maken een inschatting of ze in staat zijn, het gewenste gedrag te vertonen in het echte leven (Ajzen, 1988). Door het leerproces van kinderen te begeleiden en in een controleerbare setting te oefenen, kunnen kinderen zich een bepaald gedrag eigen maken (met name rondom weerbaarheid, het communiceren over wensen en grenzen en respectvol met elkaar leren omgaan) (Schaafsma, Kok, Stoffelen & Curfs, 2015). Bij een aantal thema's (zoals omgang met internet, daten, relatievorming, hulp vragen bij problemen), worden leerlingen uitgenodigd zelf oplossingen aan te dragen en wordt feedback gegeven op oefeninggedrag via modellering en guided practice (Brug, Assema & Lechner, 2010).

Onderzoek (Massey, 1994) laat zien dat voorlichting pas effect heeft als het aansluit bij de vraag en leefwereld van kinderen zelf. Uit evaluaties naar het gebruik van de interventie Kriebels in je buik komt veelvuldig naar voren dat de lessen goed aansluiten bij de belevingswereld, vragen en behoeften van kinderen (Baghus et al, 2010, Coehoorn & de Vries, 2017). Veel lesmateriaal wordt op een kindvriendelijke en aantrekkelijke manier in beeld gebracht met illustraties, filmpjes en werkbladen. Onderzoek naar de praktijk van seksuele vorming (Inspectie van onderwijs, 2016; Coehoorn & de Vries 2017) laat zien, dat leerlingen die al eerder of in een doorlopende leerlijn les hebben gekregen in relaties en seksualiteit, opener zijn over seksualiteit, respectvol met elkaar omgaan en makkelijk vragen durven stellen. De spanning om te praten over deze onderwerpen wordt hiermee al op jonge leeftijd weggenomen.

Leerkrachten die meegedaan hebben aan de Week van de lentekriebels (evaluaties 2009-2014) en gebruik hebben gemaakt van de interventie Relaties & Seksualiteit, geven aan dat de lessen bijdragen aan een intiemere sfeer in de klas en minder gedoe tussen jongens en meisjes. Ook is er meer openheid over relaties, seksualiteit en weerbaarheid.

Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Bagchus, L., Martens, M., Sluis, M. van der (2010). Relatieve en seksuele vorming in het basisonderwijs: Een effect- en procesevaluatie van het leskatern "Relaties & Seksualiteit" en "Lekker in je vel". Amsterdam: ResCon

Procesevaluatie naar de waardering, gebruik en succes- en faalfactoren van het leskatern Relaties en seksualiteit in de bovenbouw van het primair onderwijs. Aan de procesevaluatie (d.m.v. logboeken en aanvullende interviews met docenten, ouders en leerlingen) hebben 11 van de 16 basisscholen (totaal 1008 leerlingen) deelgenomen.

Samenvatting: Het lespakket Relaties & Seksualiteit biedt voldoende handvatten voor de uitvoering en docenten beoordeelden het leskatern als (heel) gebruiksvriendelijk en zijn positief over de lesopbouw. Het leskatern sluit goed aan bij het kennisniveau en belevingswereld van jonge kinderen. Deze factoren dragen bij aan een succesvolle implementatie van het leskatern. Verbeterpunten zijn: concretisering van doelen, goede inleiding en afsluiting, meer achtergrondinformatie rondom seksueel misbruik en tips voor de nabespreking. Gemiddeld heeft een leerkracht ongeveer 4 á 5 uur voor dit onderwerp per leerjaar beschikbaar. De leerlingen geven gemiddeld een 8,3 voor de lessen. Het merendeel (61,8%) vindt de lessen (heel) leuk, 71,5% (heel) interessant en 71% vindt de lessen (heel) makkelijk. De uitkomsten zijn gebruikt om het lespakket op onderdelen te verbeteren.

Uit de evaluaties van het lespakket onder docenten die meegedaan hebben aan de Week van de Lentekriebels (2010-2014) kwamen vergelijkbare reacties naar voren. Leerkrachten zijn vooral positief over de gebruiksvriendelijkheid (flexibel en makkelijk in gebruik), de opbouw en het aanbod (variëteit aan relevante thema's en een compleet aanbod) met verschillende leskaternen. Ze hebben behoefte aan meer doe-opdrachten en een update van het materiaal.

Cense, M., Martens, M., Maris, S., Jansen, M., Graaf, H. de (2011). Onderzoek naar succesvolle en belemmerende factoren van implementatie van het lespakket Relaties & Seksualiteit, Amsterdam, Rutgers WPF & ResCon.

Met een kwalitatieve voorverkenning onder 14 scholen en een determinantenanalyse onder 321 scholen/respondenten uit het primair onderwijs, is een determinantenanalyse gemaakt van succesvolle en belemmerende factoren voor de adoptie en implementatie van het lespakket Relaties & Seksualiteit.

Samenvatting: Het onderzoek laat zien dat de belangrijkste voorspeller voor seksuele vorming in het primair onderwijs zich bevindt op het niveau van de school en de ondersteuning van de GGD. Als er meer expertise is en meer draagvlak voor het thema neemt de kans op het gebruik van het lespakket toe. De Week van de lentekriebels geniet landelijke bekendheid en is een goed vehikel. Het lespakket Relaties & seksualiteit is minder goed bekend. Het lespakket zelf wordt door gebruikers positief gewaardeerd, met name de relevantie, gebruiksvriendelijkheid en de aansluiting bij de leefwereld van kinderen. De verwachting is dat als scholen het lespakket eenmaal schoolbreed gebruiken dit ook duurzaam wordt uitgevoerd. Belemmerende factoren liggen vooral op het niveau van de school en de omgeving. In de school is er soms gebrek aan tijd,

onvoldoende betrokkenheid bij het thema of te weinig expertise en bij de GGD is soms beperkte capaciteit voor ondersteuning. Met de uitkomsten is de adoptie en implementatie strategie verder aangescherpt.

Coehoorn, I., Vries, J. de (2017). Procesevaluatie Kriebels in je buik, hoe wordt het lespakket gebruikt en gewaardeerd in achterstandswijken?, Rutgers, Utrecht

Met een mix aan onderzoeksmethoden (observaties in de klas, vragenlijst onder 180 leerlingen, focusgroepen met 50 leerlingen en gesprekken met 10 leerkrachten) is de gebruikswaarde van 10 lessen uit het vernieuwde online lespakket Kriebels in je buik in 10 klassen in groep 7 en 8 in beeld gebracht.

Samenvatting: Het (vernieuwde) online lespakket Kriebels in je buik wordt door leerkrachten en leerlingen als relevant en waardevol gezien. Met name het flexibele karakter, het online lesaanbod met links naar audiovisuele materialen, de aansluiting bij de leefwereld van kinderen wordt door leerkrachten gewaardeerd. De programma integriteit van de gegeven lessen blijkt hoog ondanks de grotere keuzevrijheid in het online lesaanbod. Ze missen hierin wat meer sturing en structuur. Bepaalde lessen met de meer gevoelige thema's komen minder vanzelfsprekend aan bod. Leerkrachten voelen zich met het online lespakket voldoende toegerust om hierover les te geven en het vraagt weinig voorbereidingstijd. De leerlingen waarderen de lessen gemiddeld met een 8,2. Uit de observaties blijkt dat leerlingen actief meedoen, veel vragen stellen en belangstelling tonen voor de onderwerpen. 91% van de leerlingen vindt de lessen leuk en 76% heeft er iets van geleerd. Er zijn grote verschillen in kennisniveau en culturele achtergrond tussen de leerlingen. Toch zeggen de meeste leerkrachten dat ze hier goed mee kunnen omgaan.

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

Bagchus, L., Martens, M., Sluis, M. van der (2010). Relationale en seksuele vorming in het basisonderwijs: Een effect- en procesevaluatie van de leskatern "Relaties & Seksualiteit" en "Lekker in je vel". Amsterdam: ResCon, research & consultancy.

Onderzoeksaanpak: quasi-experimenteel onderzoeksdesign met een voor-, tussen- en nameting na 3 maanden onder 1.008 leerlingen die in groep 7 en 8 van het basisonderwijs al of niet 6 lessen over seksuele vorming hebben gekregen uit een van beide lespakketten. Er waren twee experimentele condities (scholen die Relaties & Seksualiteit gebruiken en scholen die een ander pakket (Lekker in je vel gebruikten) en een controleconditie (scholen die geen gestandaardiseerd leskatern gebruiken, d.w.z. geen of ad hoc aandacht aan seksuele/relatieve vorming).

Samenvatting resultaten: ten opzichte van de controlegroep hebben leerlingen die les hebben gehad met behulp van het leskatern Relaties & Seksualiteit:

- Significant meer kennis over puberteit, relaties en seksualiteit (o.a. voortplanting, homoseksualiteit, soa, anticonceptie).
- Significant meer kennis over seksueel misbruik en seksuele intimidatie.
- een significant positievere attitude ten aanzien van homoseksualiteit (alleen autochtone respondenten).
- Een significant positievere attitude ten aanzien van verkering (alleen allochtone respondenten).
- En zijn ze significant assertiever (alleen autochtone respondenten met weinig ervaring op het gebied van (tong-)zoenen en verkering).

Samenvatting Werkzame elementen

Inhoudelijke elementen:

- De lessen sluiten goed aan bij de leefwereld, de seksuele ontwikkeling, vragen en problemen van leerlingen zelf.
- De lessen kennen een gefaseerde opbouw, waardoor leerlingen vertrouwd raken met de thema's en na verloop van tijd makkelijker over seksualiteit praten en vragen durven te stellen.
- Leerlingen krijgen betrouwbare en juiste informatie aangereikt en in lessen wordt gebruik gemaakt van effectieve methoden/strategieën passend bij beoogde doelen en te beïnvloeden determinanten. Bijvoorbeeld inzet persuasive communication bij het bevorderen van veilig seksueel gedrag (benadrukken dat je een ander geen pijn mag doen, dat seksuele grensoverschrijding vervelende gevolgen kan hebben en niet leuk en onacceptabel is).
- Positieve sociale norm en gewenst gedrag wordt positief bekrachtigd met modellering, zelfevaluatie, feedback en reinforcement.
- Leerlingen worden geactiveerd zelf oplossingen te zoeken voor lastige situaties en positief gedrag wordt direct en specifiek beloond.
- Leerlingen oefenen met communicatie vaardigheden in uiteenlopende en krijgen handelingsalternatieven aangereikt, geven elkaar feedback en merken welke het meest effectief zijn (leren nee zeggen op verschillende manieren, weigeren van contacten, de ander corrigeren of hulp leren vragen).
- Door herhaling van kernachtige boodschappen tijdens de lessen en de lessen in een doorlopende leerlijn aan te bieden, beklijft de informatie beter.

Praktische elementen:

- Gevarieerd, aantrekkelijk en bruikbaar lespakket ondersteund met audiovisueel beeldmateriaal
- Het online lespakket is flexibel inzetbaar, gebruiksvriendelijk en wordt gewaardeerd door leerkrachten en leerlingen

Aangehaalde literatuur

- Abraham C., Sheeran P., Johnston M. (1998). From health beliefs to self-regulation: Theoretical advances in the psychology of action control. *Psychology and Health*, 13, 569-591
- Ajzen I. (1988). *Attitudes, personality and behaviour*. England: Milton Keynes: Open University Press.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (2001). *Social cognitive theory. An agentic perspective*, Stanford, Stanford University
- Baams, L. & Bos, H. (2014). Gender non-conformiteit, stigmatisering, en psychologisch welzijn van Nederlandse lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren, in *Tijdschrift voor seksuologie*, jg. 38, nr. 2. Pg 86 t/m 93.
- Bagchus, L., Martens, M., Sluis, M. van der (2010). *Relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs: Een effect- en procesevaluatie van de leskaternen "Relaties & Seksualiteit" en "Lekker in je vel"*. Amsterdam: ResCon.
- Bartholomew, L. Kay, Parcel, G.S., Kok, G. en Gottlieb, N.H. (2006). *Planning Health Promotion Programs. An intervention mapping approach*. Jossey-Bass: San Fransisco.
- Bun, C., Schwiebbe, L., Schutz, F., Bijlsma_Schlosser, J., Hirasing, A., (2010). Negative body image and weight loss behavior in Dutch school children. *European Journal of Public Health*, vol. 22. No 1. Pg 130-133
- Brug, J., Assema, van P., Lechner, L. (2010). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering. Een planmatige aanpak*. Van Gorcum: Assen.
- Cense, M., Martens, M., Maris, S., Jansen, M., Graaf, H. de (2011). *Onderzoek naar succesvolle en belemmerende factoren van implementatie van het lespakket Relaties & Seksualiteit (2012)*, Amsterdam, Rutgers WPF & Rescon.
- Cense, M. Tuk, B. (2012). *Seksuele vorming en weerbaarheid. Over kriebels, vlinders, ja- en nee gevoelens*. JSW. 10 juni 2012, Pg 40-43.
- Cense, M. Dalmijn, E. (2016). *In een klap volwassen. Over tienerzwangerschap*, Utrecht, Rutgers en Fiom.
- Coehoorn, I. & Vries, J. de (2017). *Procesevaluatie Kriebels in je buik. Hoe wordt het lespakket gebruikt en gewaardeerd op scholen in achterstandswijken?* Utrecht, Rutgers.
- Davis, M. K. & Gidycz, C. A. (2000). Child sexual abuse prevention programs: A meta-analysis. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 257-265.

- Dijk, L., Maris, S. Vlugt, I. van der (2011). *Evaluatie van de Week van de lentekriebels*, Utrecht, Rutgers WPF
- Doreleijers T., Crone E., & Jansen L. (2010). Biologische ontwikkeling. *Psychologie van de adolescentie. basisboek*. Zutphen: Thieme Meulenhoff.
- Dorsselaer, S. van, Looze, M., de Vermeulen-Smit, E.(2010). *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. HBSC 2009, Utrecht, Trimbos Instituut
- Duane, Y. & Carr, A. (2002). Prevention of child sexual abuse. In A. Carr (Ed.), *Prevention: What works with children and adolescents? A critical review of psychological prevention programmes for children, adolescents and their families* (pp. 181-204). Hove: Brunner-Routledge.
- EU Kids Online (2014) *EU Kids Online: findings, methods, recommendations*. EU Kids Online, LSE.
- Goenee, M. (2015). *Evaluatie van de Week van de lentekriebels*, Utrecht, Rutgers WPF
- Hanneke Felten, Michelle Emmen, Saskia Keuzenkamp (2015). *Do the right thing! De plausibiliteit van interventies voor vergroting van acceptatie van homoseksualiteit*. Utrecht, Movisie
- Fleuren, M.A.H., Wiefferink, C.H. & Paulussen, T.G.W.M. (2002). *Belemmerende en bevorderende factoren bij de implementatie van zorgvernieuwingen in organisaties*. Leiden: TNO preventie en gezondheid.
- Graaf, H. de. Nikken, P. Janssens, K., Felten, H. & Berlo, W. van (2008). *Seksualisering: Reden tot zorg?* Utrecht: Rutgers Nisso Groep/NJi/MOVISIE.
- Graaf, H. de, Neeleman, A., & Haas, S. de (2009a). De seksuele levensloop. In Gijs, L., Gianotten, W., Vanwesenbeeck, I., & Weijnenborg, P. (Eds), *Seksuologie* (pp. 157-179). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Graaf. H. de, Dijk, L. van, & Wijsen, C. (2010). *Leefstijlcampagne seksuele weerbaarheid: Voorbereidend literatuuronderzoek*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25^e, Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*, Utrecht, Rutgers WPF en Soa Aids Nederland.
- Graaf, H. (2013). Bloemetjes en bijtjes of zaadjes en eitjes? (Opvattingen over) seksuele opvoeding in Nederland. In *Pedagogiek*, 33e jaargang 1 (pp 21-36),
- Graaf, H. de (2016). *Hoe denken kinderen van 9 tot en met 12 jaar over seks? Samenvatting van een onderzoek onder kinderen en ouders*. Utrecht, Rutgers i.s.m. panelonderzoek No Ties en NOS jeugdjournaal
- Graaf, H. de (2017). *Hoe vaak worden kinderen van 9-12 jaar op internet geconfronteerd met seksueel getinte beelden? Samenvatting van een onderzoek onder kinderen* .Utrecht, Rutgers in samenwerking met internetpanel No Ties en NOS Jeugdjournaal.

- Graaf, H. de, Nikkelen, S., Twisk, D., Borne, M. van den, Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25^e. De seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*, Utrecht, Rutgers & Soa Aids Nederland (in press).
- Inspectie van onderwijs (2016). *Een beschrijving van het onderwijsaanbod van scholen, Omgaan met seksualiteit en seksuele diversiteit*. Den Haag, Ministerie van OCW.
- Kerstens, J. & Graaf, H. de (2012). Jongeren en online seksuele activiteiten. In: J. Kerstens & W. Stol (red.).
- Jeugd en cybersafety: Online slachtoffer- en daderschap onder Nederlandse jongeren*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Kirby, D. & Lepore, G. (2007). *Sexual risk and protective factors: Factors affecting teen sexual behavior, pregnancy, childbearing and sexually transmitted disease: Which are important? Which can you change?* Washington, D.C.: The National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy.
- Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L., & Berlo, W. van (2010). Grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren: De belangrijkste resultaten uit het onderzoek 'Laat je nu horen!'. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 34, 90-103.
- Martin, K, Luke, K. (2010). Gender differences in the ABC's of the birds and the bees; What mothers teach young children about sexuality and reproduction. *Sex Roles*, 62, pg 278-291
- Nikken, P. (2013). *Media risico's voor kinderen. Een verkenning*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Roos, M., & De Graaf, H. (2014). Seksueel getint gedrag van twee- tot twaalfjarigen: Waarnemingen van ouders. *Kind & Adolescent*, 35, 223-238.
- Roos, S. de, Kuyper, L., & Iedema, J. (2014). "Ik vind het vies als twee jongens met elkaar zoenen." Acceptatie van homoseksualiteit onder Nederlandse scholieren. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 38, 58-67.
- Ryan, S., Franzetta, K., & Manlove, J. (2007). Knowledge, perceptions, and motivations for contraception: Influence on teens' contraceptive consistency. *Youth & Society*, 39, 182-208.
- Sijbers, R., Fettelaar, D., Wit, W. de., & Mooij, T. (2014). *Sociale veiligheid in en rond scholen*. Nijmegen: ITS.
- SLO (2015). *Leerplankader Sport, Bewegen en gezonde leefstijl. Thema Relaties en Seksualiteit*, Enschede, Stichting Leerplan Ontwikkeling

- Stone, N., Ingham, R, Gibbins, K. (2013). Where do babies come from? Barriers to early sexuality communication between parents and young children. In: *Sex Education, Sexuality, Society and learning*. 13:2, pg 228-240
- Tolman, D.L., Striepe, M.I., & Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *Journal of Sex Research*, 40, 4-12.
- Topping, K., Barron, I. (2009). Schoolbased child sexual abuse prevention programs: a review of effectiveness, *Review of Educational Research*, Spring 2009, vol. 79, no 1 pg. 431-463
- Vlugt, I. van der (2012). *Evaluatie van de Week van de lentekriebels*, Utrecht, Rutgers WPF
- Vanwesenbeeck, I., Zessen, G. van, Ingham, R., Jaramazovič, E. & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: an integrated review of the evidence. *Psychology and Health*, 14, 25-50.
- WHO Regional Office for Europe & BZgA (2010). *Standards for Sexuality Education in Europe: A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists*. Cologne: Federal Centre for Health Education, BZgA.

Praktijkvoorbeeld

De basisschool de Achtbaan in Utrecht wil meer aandacht besteden aan relationele en seksuele vorming en wil hiermee voldoen aan de kerndoelen. Met de Week van de lentekriebels en de invoering van het lespakket Kriebels in je buik willen ze het onderwerp structureel en integraal aanbieden binnen de school.

Tot nu toe kwam het onderwerp nauwelijks aan bod. Kinderen hadden wel vragen, maar de leerkrachten konden er niet goed mee uit de voeten en zagen aanvankelijk op tegen de lessen. De GGD ondersteunde de school met een training voor het team en ze verzorgden een ouderbijeenkomst over het thema. De leerkrachten konden bij elkaar te rade gaan bij eventuele problemen.

De school heeft het lespakket Kriebels in je buik aangeschaft en de bovenbouwcoördinator heeft zicht opgeworpen als schooladministrator en zorgt ervoor dat alle leerkrachten en groepen toegang hebben tot en wegwijs worden gemaakt in de online omgeving.

Tijdens de verschillende bouwvergaderingen hebben de leerkrachten een selectie gemaakt van de lessen uit Kriebels in je buik voor de verschillende leerjaren. Ze doen mee aan de Week van de lentekriebels en het hele team geeft in die week lessen in de eigen groep. In de aula worden kinderen boeken neergelegd over het thema en overal hangen slingers met hartjes in de school. Een aantal leerkrachten vindt het toch nog een spannend onderwerp. De meeste lessen verlopen rustig, maar bij bepaalde onderwerpen is er duidelijk meer gegiechel en onrust. De kinderen reageren enthousiast, de ouders zijn nieuwsgierig en sommigen stellen vragen over de lessen.

Na de Week van de lentekriebels evalueren de leerkrachten tijdens een teamvergadering hoe de Week is verlopen. De meeste leerkrachten zijn enthousiast. De kinderen waren overwegend nieuwsgierig en vol aandacht. Verschillende leerkrachten vinden dat de leerlingen opener zijn over het onderwerp. Een leerkracht uit groep 6 merkt op dat er voor de lessen nog wel eens gedoe was bij de kleedkamers met gym. Dat de jongens bij de meisjes gingen kijken. Na de Week heeft hij dit gedrag niet meer waargenomen. Ze weten nu van elkaar hoe ze eruit zien, dus het gedoe is over. De leerkrachten zijn het erover eens dat deze lessen bijdragen aan een prettiger en veiliger schoolklimaat.

Juf Hellen zegt na de lessen: "Ik heb gemerkt als je er heel gewoon met kinderen over praat, dan is het helemaal geen beladen onderwerp. Het lespakket en de lesopbouw bieden een goede houvast om de lessen te geven. Het vergt weinig voorbereidingstijd omdat alles al wordt aangereikt. Tijdens de Week waren de lessen voor mij elke keer weer een cadeautje. Er werd gelachen, soms gehuild en er was ruimte voor een ieder. Hierdoor ontstond er meer respect. Je leert kinderen ook samen te leven! Dit valt ook onder actief burgerschap en sociale integratie".

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

